

ЗОЛОТІ ПЛАСТИНИ-АПЛІКАЦІЇ З САРМАТСЬКИХ ПАМ'ЯТОК ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Традиція оздоблення одягу нашивними аплікаціями має дуже давнє коріння. Напевно перші подібні прикраси з'явилися не набагато пізніше самого одягу. Звичайно, що разом з зародженням традиції виготовлення прикрас з металу з'являються і перші металеві оздоблення одягу. Одні з найдавніших в Східній Європі екземплярів подібних прикрас походять з комплексу біля Варни у Болгарії і датуються V тисячоліттям до нової ери¹. Найбільшого розповсюдження традиція декорування одягу нашивними аплікаціями різних форм отримала в культурах Переднього Сходу, де такий тип оздоблення використовувався в усі часи². Вже серед прикрас ахеменідського Ірану дослідники традиційно окремо виділяють штамповані пластини простих геометричних форм, які нашивалися на одяг, створюючи складні орнаментальні ряди, а також більш складні пластини, з зооморфними та антропоморфними мотивами. Такий тип оздоблення, в цілому не був типовим для античної традиції, проте в костюмі варварів Євразії він широко використовується починаючи з VII ст. до н.е.

На території Північного Причорномор'я такий тип прикрас найбільшого розповсюдження зазнав у скіфські часи. Як справедливо зазначила Л.В. Копейкіна, штамповані пластини є наймасовішою та найрізноманітнішою групою прикрас, що походять з поховальних комплексів скіфської знаті³.

Ще М.І. Ростовцев відзначив певні хронологічні тенденції розвитку цієї групи оздоблень. Він відмітив, що крупні пластини квадратної чи круглої форми зі штампованими зображеннями у звіриному стилі або рослинних мотивів, з імітацією грецьких монет чи релігійними сценами, на початку нової ери різко змінюються маленькими платівками простих геометричних форм, якими декорувався одяг у сарматів. М. І. Ростовцев вважав, що всі ці прості геометричні форми мають виключно орієнтальне походження: "совершенно похожие бляшки были найдены в Ассирии, такие же орнаменты появляются позже в Сасанидском и арабском искусстве"⁴. М.І. Марченко, класифікувавши нашивні пластини-аплікації Прикубання II ст. до н.е. — II ст. н.е., в результаті кореляції різних типів платівок прийшов

до висновку, що для пластин, які походять з комплексів старших за середину I ст. до н.е., є характерним менший ступінь стилізації⁵. В принципі, це підтверджує тенденцію, яку свого часу окреслив М.І. Ростовцев.

Перший варіант класифікації сарматських пластин-аплікацій був запропонований О.М. Ждановським⁶. Пізніше ця схема була взята за основу та доповнена І.І. Марченком для платівок, що походять з пам'яток на території Прикубання⁷. І.П. Засецька в окремий тип виділила зооморфні пластини-аплікації⁸. Проте, до сьогодні не має варіантів систематизації цієї категорії інвентаря з сарматських пам'яток на території України.

Для сарматської культури нашивні пластини-аплікації не були такою масовою категорією інвентаря як у скіфів. Вони зустрічаються менше ніж у 10% сарматських пам'яток українського степу. Це досить очікувана для сарматських комплексів картина. Справа в тому, що найчастіше в якості нашивних прикрас у сарматів використовувалися намистини та дрібний бісер, при цьому їх використання скоріш за все було зумовлено певною культурною традицією, а не свідчило про соціальний статус та заможність (ознакою цього був матеріал, з якого їх було виготовлено). Відомі дуже багаті сарматські комплекси, де єдиним нашивним декором одягу, що зберігся до сьогодні було саме намисто та бісер. Можливо так само традиційно було зумовлено і те, що нашивні пластини-аплікації в сарматських пам'ятках завжди зустрічаються в поєднанні з намистинами та бісером, якими декорувалися шаровари, рукава, або поділ сукні.

У більшості випадків (97%) нашивні пластини слугували прикрасами жіночого вбрання. В сарматській культурі відомо також і використання бронзових пластин для декору одягу (наприклад в Усть-Кам'янському могильнику⁹), але вони не були включені в цей реєстр. Також, поза увагою було залишено і платівки, які, судячи за розташуванням, були прикрасами чоловічою поясною гарнітури (наприклад в Великопольському, Райгороді, тощо), адже це зовсім інша категорія інвентаря, яка потребує окремого комплексного дослідження.

Нажаль, орнаментальні ряди, які свого часу формували пластини-аплікації, дуже рідко можна відновити, особливо якщо вони не були зафіксовані у польових умовах. Проте, за розташуванням пластин *in situ* можна стверджувати, що найчастіше їх використовували для декору коміру, чи грудної

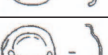

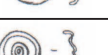

частини верхнього одягу. Значно рідше золотими платівками оздоблювалися рукави, і, в поодиноких випадках — поділ одягу чи черевики. Як вже було зазначено, орнаменти з нашитих золотих платівок завжди доповнювалися намистинно-бісерними елементами, особливо на рукавах, подолі та шароварах. Крім того, в найбагатших комплексах в якості оздоблення одягу використовувалося ще й золотне шиття (знахідки в Соколовій могилі, Чугуно-Крепінці, Сватовій Лучці, Селімовці, тощо¹⁰).

Основна маса золотих платівок походить з пам'яток I ст. до н.е. — I ст. н.е., однак піком популярності такого типу прикрас по праву можна вважати I ст. н.е. Саме цим часом датується більшість досліджуемого матеріалу. І саме I ст. н.е. датуються найбагатші по кількості та варіативності нашивних пластин-аплікацій комплекси — Соколова могила, Пороги, Михайлівка, Селімівка, Цветна, тощо¹¹. Аналогічна картина спостерігається і на інших територіях сарматського світу¹². Щоправда, для цих регіонів характерна більша різноманітність форм платівок, та значно більші по кількості набори у поховальних комплексах.

Як правило, пластини виготовлялися з високопробного золота, яке дуже легко розкатувалося у найтонший лист (на відміну від пластин скіфського часу, де основна маса подібних виробів зроблена з металу середньої та низької якості). Під час штампування така золота фольга дуже легко приймала необхідну форму. Отвори для кріплення на дрібних платівках скоріш за все пробивалися при пришиванні — у більшості випадків вони пробиті з середини — назовні, що дуже зручно робити безпосередньо під час шиття. Нерівність та розірваність країв таких отворів свідчать на користь цього припущення. На платівках більших за розміром, зроблених з товстішого листа металу, отвори скоріш за все пробивалися у майстерні, вони і більші за діаметр звичайної голки, і мають рівний, гладенький край. Рідше зустрічається інший спосіб кріплення — дротяні петельки, припаяні зі звороту.

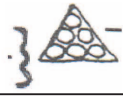
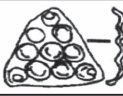
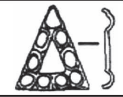
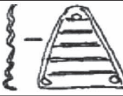

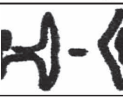

Самими численними та самими різноманітними за варіантами форми, оформлення кріплення, ступеня опуклості та ін. по праву можна вважати платівки простих геометричних форм — напівсферичні, трикутні, ромбоподібні. Такі платівки відомі в усі періоди використання такого типу прикрас одягу. У сарматів вони з'являються ще в похованнях прохорівської культури, але найбільшого розповсюдження досягають на рубежі ер.

Таб. 1. Пластини геометричних форм.

		П в. до н.е.	І в. до н.е.	І в. н.е.	П в. н.е.	Ш в. н.е.
1.						
2.						
3.						
4.						
5.						
6.						
7.						
8.						
9.						
10.						
11.						
12.						
13.						
14.						
15.						
16.						

Різні варіанти напівсферичних платівок (Таб. 1: 1–16) відомі в усі періоди історії сарматів в Північному Причорномор'ї. Напівсферичні бляхи з петелькою на звороті Ю.О. Олексіїв відмічає як такі, що є характерними для скіфських поховань IV ст. до н.е.¹³.

Таб. 1. Пластини геометричних форм (продовження).

		II в. до н.е.	I в. до н.е.	I в. н.е.	II в. н.е.	III в. н.е.
17.						
18.						
19.						
20.						
21.						
22.						
23.						
24.						
25.						
26.						

Проте вони дуже широко зустрічаються і в сарматські часи, доживаючи до II — III ст. н.е. Інші варіанти напівсферичних платівок — гладенькі без петлі, круглі з опуклістю по центру та закраїною, яка може бути гладенькою або оздобленою “перлинником” — зустрічаються в сарматських похованнях усіх трьох періодів — з II ст. до н.е. — по III ст. н.е. Варіант круглих платівок

у вигляді “ковпачків” (Таб. 1: 1–2) для українського степу відомий лише в пам’ятках I ст. н.е. (Сватова Лучка, Цветна, тощо¹⁴).

Бляшки трикутної форми (Таб. 1: 17–21, 25–26) не такі чисельні за варіантами їх декоративного оздоблення. Зустрічаються гладкі екземпляри без орнаменту, оздоблені опуклинами або прокресленими лініями — паралельними, чи такими що перетинаються, вирізом трикутної форми. Всі вони датуються другою половиною I ст. до н.е. — I ст. н.е.

Таб. 2. Види пластин типу “городки”.

		II в. до н.е.	I в. до н.е.	I в. н.е.	II в. н.е.	III в. н.е.
1.						
2.						
3.						
4.						
5.						
6.						
7.						

Різні варіанти ромбоподібних платівок (Таб. 1: 22–24) (без орнаменту, з бортиком, з рельєфними лініями, або прорізом по центру) на території степової України є характерними для сарматських пам’яток I ст. н.е. В той же час, аналогічні пластини на території Поволжя були розповсюджені в I ст. до н.е.¹⁵(за виключенням пограбованого комплексу з могильника Бердія, що традиційно датується I ст. н.е.¹⁶).

Таб. 3. Зооморфні пластини.

		II в. до н.е.	I в. до н.е.	I в. н.е.	II в. н.е.	III в. н.е.
1.						
2.						
3.						
4.						
5.						
6.						
7.						
8.						
9.						
10.						
11.						

Дуже популярними в сарматському світі були платівки типу “городки”. Як справедливо зазначає В.І. Мордвінцева, це дуже стародавній мотив, що найвірогідніше походить ще з орна-

ментальних традицій Персидського царства, де він отримав назву “мотиву корони вежі”¹⁷. У сарматській культурі пластини-аплікації, що зображують різні варіанти трактування цього мотиву (з гладенькою поверхнею, орнаментовані, з вирізом по центру, що повторює форму пластини) мають достатньо широкий діапазон побутування — від II ст. до н.е. — до II ст. н.е. (Таб. 2). Але варто зазначити, що якщо в матеріалах Поволжя основна їх кількість зосереджена у пам’ятках II — I ст. до н.е.¹⁸, то для українського степу, як і для Прикубання¹⁹, їхня більшість приходить на більш пізні часи — I ст. до н.е. — I ст. н.е.

Аналогічна ситуація простежується і в хронології розповсюдження W-подібних пластинок, пік поширення яких для причорноморських степів припадає на I ст. н.е., в той час як для більш східних регіонів сарматського світу ця дата раніша — II — I ст. до н.е.²⁰

Зооморфний тип платівок для сарматської культури свого часу було виокремлено І.П. Засецькою, яка обґрунтовано запропонувала вважати частину бляшок зображенням різних тварин з дуже високим ступенем стилізації²¹. Самим масовим типом подібних виробів є платівки у формі баранячих різок (Таб. 3: 1–5), типові для комплексів I ст. до н.е. — I ст. н.е.

До зооморфних також відносяться пластини у вигляді здвоєних баранячих різок, екземпляри у вигляді перекладини, до якої приєднується V — подібна фігура, або ромб у поєднанні з V — подібної фігурою (зазвичай вони трактуються як стилізоване зображення цапа чи барана). До зооморфних традиційно відносяться і чотирикутні розети, що утворені V- подібними фігурами із завитками на кінцях (Таб. 3, 9). Вони традиційно вважаються специфічним видом платівок, характерним виключно для Волго-Донського регіону²², але поодинокі екземпляри зустрічаються і в сарматських комплексах України I ст. н.е.²³

Різноманітні варіанти розет — 4-х, 6-ти, 8-ми пелюсткові, з різними видами орнаментациї та різним ступенем стилізації (Таб. 4.) зустрічаються здебільшого в комплексах I ст. н.е., однак поодинокі їх знахідки трапляються і в інші часи. Унікальними є складні бляшки, що складаються з дев’ятипелюсткових розеток спаяних між собою верхівками та оздоблені паском зерні у місці стику, якими були оздоблені рукави сукні у Соколовій могилі²⁴. Єдині аналогічні їм вироби було знайдено в Артюховському кургані, де вони використовувалися для оправи намистин або ворварок під китички²⁵.

Таб. 4. Варіанти пластин у вигляді розет.

		П в. до н.е.	І в. до н.е.	І в. н.е.	П в. н.е.	Ш в. н.е.
1.						
2.						
3.						
4.						
5.						
6.						
7.						
8.						

В сарматських пам'ятках подекуди зустрічаються пластини, які за формою та особливістю декору важко віднести до якогось з вищеперелічених типів. Здебільшого вони зустрічаються в комплексах I ст. н.е. і дуже важко робити висновки про їх розповсюдженість, адже деякі з цих форм відомі по одній, максимум трьом пам'яткам. До таких можна віднести ажурні платівки з двома спіральними завитками всередині (Таб. 5: 3), відомі лише за трьома комплексами на території України (Ногайчинський курган, Соколова могила, Усть-Альмінський некрополь²⁶) та одному в межиріччі Волги і Уралу (могилиник Кос-Оба²⁷), що сумарно датуються I ст. до н.е. — I ст.н.е.

За способом декорування варто відокремити пластини з інкрустацією, які також відомі по невеликій кількості комплек-

сів. По формі розрізняються два типи подібних виробів — у вигляді хрестоподібно розташованих баранячих ріжок (Таб. 5: 5) (екземпляри з Соколової могили, Михайлівки та Хохлача²⁸) і хрестоподібних розет з округлими кінцями (Таб. 5: 6) (Соколова могила, Усть-Альмінський некрополь, комплекс Сватової Лучки²⁹). Всі вони походять з синхронних багатих жіночих поховань I ст. н.е., і всі вони, за виключенням знахідок з Хохлача, розташовані досить щільно в географічному плані. Це дає право на припущення про єдине місце виробництва такого типу нашивних прикрас. Однак це питання потребує окремого більш глибокого дослідження.

Таб. 5. Рідкісні типи пластин.

		П в. до н.е.	I в. до н.е.	I в. н.е.	П в. н.е.	Ш в. н.е.
1.						
2.						
3.						
4.						
5.						
6.						

Поза сумнівом, нашивні пластини-аплікації були самим масовим типом золотих прикрас у сарматів. Традиція оздоблення одягу металевими нашивними бляхами була притаманна більшості стародавніх кочових племен Євразії, але в сарматській традиції вони завжди доповнювалися ще й намистинно-бісерними елементами. Це було зумовлено певними культурно-естетичними традиціями, якими пояснюється уподобання до поліхромії в сарматському мистецтві. Розпов-

сюдження їх здебільшого в жіночих похованнях дає всі підстави стверджувати, що це був елемент жіночого парадного костюму. По багатству та варіативності форм матеріали Північного Причорномор'я поступаються Кубані та Поволжю. Але, не зважаючи на це, існують варіанти нашивних платівок відомі лише за причорноморськими пам'ятками. Також простежується дещо відмінний хронологічний діапазон побутування деяких варіантів. В цілому, піком популярності такого типу оздоблень по праву можна вважати I ст. н.е. Пізніше традиція декорування одягу металевими платівками поступово занепадає, і вже в III ст. н.е. такий вид декорування одягу в Північному Причорномор'ї практично не зустрічається.

Примітки:

- ¹ *Rehm E.* Der Schmuck der Achämeniden. – Münster, 1992. – S. 210.
- ² *Rostovtzeff M.I.* Iranians and Greeks in South Russia. – Oxford, 1922. – P. 130.
- ³ *Копейкина Л.В.* Золотые бляшки из кургана Куль-Оба // Античная тюревтика. – Л., 1986. – С. 28.
- ⁴ *Rostovtzeff M.I.* Iranians and Greeks in South Russia. – Oxford, 1922. – P. 130, fig. 17.
- ⁵ *Марченко И.И.* Сираки Кубани. – Краснодар, 1996. – С. 33.
- ⁶ Його було запропоновано в дисертації О.М. Ждановського, яка на жаль не була опублікована. Її принципи були взяті за основу І. І. Марченком.
- ⁷ *Марченко И.И.* Сираки Кубани. – Краснодар, 1996. – С.32–33; Приложение 1.
- ⁸ *Засецкая И.П.* Зооморфные мотивы в сарматских бляшках // Античная тюревтика. – Л., 1986. – С. 128 — 134.
- ⁹ *Махно Є.В.* Возкопки курганів епохи бронзи та сарматського часу в с. Усть-Кам'янка // АП УРСР. Т. IX. – К., 1961. – С.14–39.
- ¹⁰ *Ковпаненко Г.Т.* Сарматское погребение I в. н. э. на Южном Буге. – К., 1986. – С. 46–49; *Шрамко Б.А.* Древности Северского Донца. – Харьков, 1962. – С. 243–244; *Трефилюев Е.П.* Археологическая экспедиция в Купянский уезд Харьковской губернии // Труды XII археологического съезда. Т. I. – М., 1905. – С. 137; *Моруженко А.А., Санжаров С.Н., Посредников В.А.* Отчёт об археологических исследованиях курганов в Донецкой области в 1984 г. – Донецк, 1985. – С. 24–25 // НА ІА НАНУ.

- ¹¹ *Ковпаненко Г.Т.* Сарматское погребение I в. н.э. на Южном Буге. – К., 1986. – С. 10–26; *Шрамко Б.А.* Древности Северского Донца. – Харьков, 1962. – С. 243–244; *Трефилев Е.П.* Археологическая экспедиция в Купянский уезд Харьковской губернии // Труды XII археологического съезда. Т. I. – М., 1905. – С. 137; *Дзиговский А.Н.* Очерки истории сарматов Карпато-Днепрвских земель. – Одесса. 2003. – С. 105, Рис. 25; *Симоненко А.В., Лобай Б.И.* Сарматы северо-западного Причерноморья в I в. н.э. (погребение знати у с. Пороги). – К., 1991. – С. 6–10, 28–30; ОАК за 1896 г. – СПб., 1896. – С. 88–89; 214–215.
- ¹² *Марченко И.И.* Сираки Кубани. – Краснодар, 1996. – С.33; *Мордвинцева В.И., Хабарова Н.В.* Древнее золото Поволжья. – Волгоград, 2006. – С. 21.
- ¹³ *Алексеев А.Ю.* Нашивные бляшки из Чертомлыцкого кургана // Античная торевтика. – Л., 1986. – С. 70.
- ¹⁴ *Шрамко Б.А.* Древности Северского Донца. – Харьков, 1962. – С. 243–244; *Трефилев Е.П.* Археологическая экспедиция в Купянский уезд Харьковской губернии // Труды XII археологического съезда. Т. I. – М., 1905. – С. 137; ОАК за 1896 г. – СПб., 1896. – С. 88–89; 214 — 215; *Simonenko A., Marchenko I., Liberis N.* Romischen importe in sarmatishen und maecotishen graben. – Mainz, 2008. – S. 70, taf. 80.
- ¹⁵ *Мордвинцева В.И., Хабарова Н.В.* Древнее золото Поволжья. – Волгоград., 2006. – С. 21.
- ¹⁶ *Сергацков И.В.* Сарматские курганы на Иловле. – Волгоград, 2000. – С. 72–73.
- ¹⁷ *Rehm E.* Der Schmuck der Achämeniden. – Münster, 1992. – S. 175
- ¹⁸ *Мордвинцева В.И., Шингарь О.А.* Сарматские парадные мечи из фондов Волгоградского областного краеведческого музея // Нижне-волжский археологический вестник. Вып. 2. – Волгоград, 1999. – С. 139–140; *Мордвинцева В.И., Хабарова Н.В.* Древнее золото Поволжья. – Волгоград, 2006. – Кат. 73; *Зайцев Ю.П., Мордвинцева В.И.* Датировка погребения в Ногайчинском кургане. Диалоги с оппонентом // Древняя Таврика. – Симферополь, 2007. – С. 332.
- ¹⁹ *Марченко И.И.* Сираки Кубани. – Краснодар, 1996. – С. 230, рис. 11.
- ²⁰ *Ляхов С.В., Мордвинцева В.И.* Раннесарматское погребение у посёлка Питерка Саратовской области // РА. – № 3. – 2000. – С. 104, рис. 2: 6–7.
- ²¹ *Засецкая И.П.* Зооморфные мотивы в сарматских бляшках // Античная торевтика. – Л., 1986. – С. 128–134.

- ²² *Мордвинцева В.И., Хабарова Н.В.* Древнее золото Поволжья. – Волгоград, 2006. – С. 21.
- ²³ к.1, п.1 біля с. Олександрівка Дніпропетровської обл.
- ²⁴ *Ковпаненко Г.Т.* Сарматское погребение I в. н. э. на Южном Буге. – К., 1986. – С.42.
- ²⁵ *Максимова М.И.* Артюховский курган. – Л. 1979. – Рис. 6.
- ²⁶ *Ковпаненко Г.Т.* Сарматское погребение I в. н. э. на Южном Буге. – К., 1986. – С. 41, рис. 39: 14; *Loboda I.I., Puzdrovskij A.E., Zajcev J.P.* Prunkbestattungen des I Jr.n.Chr.in der nekropole Ust'-Al'ma auf der Krim. Die Ausgrabungen des Jahres 1996 // *Eurasia Antiqua*. – Bd. 8. – 2002. – P. 300, Abb. 3: 23; *Зайцев Ю.П., Мордвинцева В.И.* Датировка погребения в Ногайчинском кургане. Диалоги с оппонентом // *Древняя Таврика*. – Симферополь, 2007. – С. 332.
- ²⁷ *Ковпаненко Г.Т.* Сарматское погребение I в. н. э. на Южном Буге. – К., 1986. – С. 41.
- ²⁸ *Ковпаненко Г.Т.* Сарматское погребение I в. н.э. на Южном Буге. – К., 1986. – С. 41; *Дзиговский А.Н.* Очерки истории сарматов Карпато-Днепрвских земель. – Одесса. 2003. – С. 105, рис. 25; *Веселовский Н.И.* Курганы Кубанской области в период римского владычества на Северном Кавказе // *Труды XII археологического съезда*. – Т. I. – М., 1902. – С. 341–373.
- ²⁹ *Ковпаненко Г.Т.* Сарматское погребение I в. н. э. на Южном Буге. – К., 1986. – С. 41; *Loboda I.I., Puzdrovskij A.E., Zajcev J.P.* Prunkbestattungen des I Jr.n.Chr.in der nekropole Ust'-Al'ma auf der Krim. Die Ausgrabungen des Jahres 1996 // *Eurasia Antiqua*. – Bd. 8. – 2002. – P. 300, Abb. 3; *Шрамко Б.А.* Древности Северского Донца. – Харьков, 1962. – С. 243–244; *Трефилов Е.П.* Археологическая экспедиция в Купянский уезд Харьковской губернии // *Труды XII археологического съезда*. Т. I. – М., 1905. – С. 137.